

Beskrive, forklare eller forstå i sosiolingvistikken

Av Magnhild Selås

Innleiande kommentarar

Innafor fleire greiner av lingvistikken og særleg innafor sosiolingvistikken er det interesse for språkending, dvs. korleis innovasjonar oppstår og blir spreidd. Innovasjonane og spreingane blir så beskrive, forklart eller forstått i ulike forskingsretningar og i terminologien til ulike teoretikarar. Ikkje alle forskarar har vore like opptatt av å presisere kva føremålet med undersøkinga er. Etter mitt syn er det viktig å vite om det er den språklege innovasjonen, evt. føresetnadene for innovasjon, ein undersøker, eller om ein undersøker spreinga (evt. føresetnadene for spreing). Dessutan må ein vite om målet er å beskrive, forklare eller forstå fenomenet. Slik er dette eit svar på utfordringa frå Gunnstein Akselberg (1993:83):

[D]en framtidige sosiolingvistikken må ha eit meir medvite tilhøve til ulike grunnhaldningane [sic] i vitskapleg gransking: særleg skildring, forklaring og forståing. I den labovske forskingstradisjonen har ein vel ofte blanda saman skildring og forklaring. Omgrepet forståing er det ofte ikkje reflektert over i det heile.

Innlegget er ein revidert versjon av det vitskapsteoretiske innlegget til dr.art-graden som eg heldt på TEIN-konferansen på Os 30.09.2000. Eg vil takke rettleiareren min Helge Sandøy, Gunnstein Akselberg, Gjert Kristoffersen, Endre Brunstad, Jørgen Sejersted og Birger Solheim for nyttige kommentarar.

Målbryting 5 (2001): 113–133

<https://doi.org/10.7557/17.4749>

CC BY 4.0

Denne drøftinga går inn i ein større filosofisk diskusjon om kva beskriving, forklaring og forståing er, og kva som skal til for å kunne kategorisere noe som t.d. ei forklaring.

Ulike retningar i språkvitskapen har søkt og oppnådd kunnskap om kvifor og korleis språkendingar har skjedd. Det er vanleg å bruke termar som forklaring og forståing i slike arbeid, slik t.d. Kjetil Jensen og Agnete Nesse hevdar at samanfallet mellom /ʃ/ og /ç/ kan forklarast med at språkbrukaren har eit ønske om å vere urban og dermed attråverdig (2000:161f.). Andre har arbeidd med det utgangspunktet at det ikkje er råd å verken forklare eller forstå språkending. Til dømes drøftar April M. S. McMahon (1994:44ff.) jung-grammatiske, strukturalistiske og tidlege generative forsøk på å handsame lydending og kjem fram til at ingen av desse skulane har lykkast med å forklare endring. Grunnen er, slik ho ser det, at "...none successfully tackles either the problem of actuation (why sound change begins) or the issue of implementation or transmission (how the change spreads)" (1994:47). Her blir altså det som tidlegare har blitt rekna som forklaringar, forkasta. Dermed kan ein stille spørsmålet: Kva er det ein kallar forklaring, og kva er forståing? Og korleis oppnår ein det?

Det viser seg altså at det er ei rekke termar som er nødvendige å drøfte når ein skal studere språkending. I tillegg til *innovasjon*, *spreiing*, *variasjon* og *ending* er termane *beskrive*, *forklare* og *forstå* nødvendige å avklare. Eit viktig og omfattande spørsmål er kva som avgjør språk. Er språket resultat av natur- eller kulturgitte årsaker, slik som alder, kjønn og sosial klasse, interaksjon og kontakt, eller av personlege intensjonar, ønske og val? Og er det kognitive faktorar eller internspråklege tilhøve som avgjør språkendinga? Svara, som eg ikkje ser på som endelege, men som styrande innfallsvinklar i kvar enkelt undersøking, har konsekvensar for i kva grad ein tar sikte på å beskrive, forklare eller forstå språkbruk. Dei har i tillegg konsekvensar for *kvar* ein søker faktorar i beskrivinga, forklaringa eller forståinga av språk og språkending.

Termane beskrive, forklare og forstå er vitskapsteoretiske termar som ikkje er reservert for språkvitskapen. Som arbeidsdefinisjon kan ein seie at *beskriving* er brukt om observasjonar og struktureringar av fenomenen, dvs. skildringar som ikkje har ambisjonar om å seie noe om *kvifor* stoda eller endringa er slik ho er. Ei språkleg beskriving gjer dermed greie for ein tilstand eller eit forhold i språket. *Forklaringar* kjem med hypotesar om føresetnadene i forskingsobjektet og/eller i ytre føresetnader for at stoda eller endringa kunne bli slik ho er. Det finst ulike slags forklaringar, som i større og mindre grad tilfredsstillar krav ulike teoretikarar har til kva ei fullverdig forklaring skal gjøre. Den tredje termen er *forståing*. Der John Stuart Mill (1806–1873) ønskte at humaniora skulle bruke naturvitskapens metodar for å bli rette vitskapar, protesterte Wilhelm Dilthey (1833–1911). Han meinte at forståing er særlege for vitskapar med menneske som forskingsobjekt. Forståing kan bli definert som innsikt i meiniga med noe. Dilthey meinte at det ikkje fanst mening i den fysiske naturen, og at han dermed ikkje kunne bli forstått (jf. t.d. Lübecke 1996:180). Det særlege for humanvitskapane var derimot at ein kan forstå menneskelege handlingar ved hjelp av intensjonane og motiva til dei handlande; ved å leve seg inn i sinna til dei handlande.¹ Ei mindre tradisjonell og kan hende meir naturalistisk tolking av termen, er den meir kvardagsspråklege: at ein kan bruke forklaringar for å forstå.

Innovasjon, spreining, variasjon og endring

Språkbrukarar tilpassar språket til situasjonen og rår over ulike språklege verkemiddel i ulike delar av språket. Sosiolingvistar ser på denne vekslinga i samanheng med sosiale faktorar. Det medfører at sosiolingvistar må arbeide med språk som eit overindividuell

---

1 Sjå elles Gunnstein Akselberg (1993:83, fotnote): "Populært sagt meiner eg med desse termane at: *skildring* gjeld å gjera greie for karakteristika ved dette objektet eller fenomenet (t.d. struktur), *for-klaring* gjeld å peika på årsakene til at objektet eller fenomenet er som det er, og *forståing* gjeld å gjera greie for kva verdet [sic] dette objektet eller fenomenet har for den einskilde eller grupper".

fenomen, det tilhører eit kollektiv av kommuniserande menneske og har stort rom for variasjon (jf. Dyvik 1999:3). Dette står i motsetnad til ein del lingvistiske retningar som fokuserer på system og einskap med utgangspunkt i individets språkevne. Variasjonen i språket kan oppstå på ulike måtar. Variasjon blir til endring når språkbrukarane har gått over til å bruke andre variantar enn tidlegare. Dette fokuset på variasjon og endring gjør at det ligg nær for denne vitskapen å dra inn diakrone perspektiv. Ein kan sette opp ein tidsakse med overgangen frå innovasjon til endring:

innovasjon → spreing / variasjon → gjennomført endring

Aksen går frå innovasjonsaugneblinken til endringa er gjennomført.

Spørsmålet om korleis ein innovasjon oppstår (The actuation problem), har fascinert språkforskarar. Det er vanlegast å seie at det i praksis ikkje er råd å observere sjølve innovasjonsaugneblinken hos den første språkbrukaren; det ein kan observere, er prosessen frå ein innovasjon har begynt å spreie seg til endringa er fullstendig (sjå t.d. Torp 2000, Lass 1980:95-96). James Milroy (1992:169f.) fokuserer på innovatøren snarare enn innovasjonen, og finn innovatøren blant personar med lause nettverk med mange lause endar. Desse innovatørane påverkar systemet, men dei gjør nytte av innovasjonar som alt eksisterer i språksamfunnet. Fokus er endra, men utgangspunktet er uendra: Innovasjonen kan ikkje observerast. Det ein kan observere, er spreinga og resultatet av spreinga, endringa. Spreinga kan ein tenke seg går frå at person nummer to for første gongen høyrer eit trekk, gjennom passiv aksept via aktiv bruk i større delar av språksamfunnet, den såkalte s-kurva for diffusjon (sjå t.d. Milroy 1992:170). Når spreinga er gjennomført i språksamfunnet, har ein fått ei språkendring. Ho kan anten vere i form av ein ny slags variasjon eller ein fullstendig overgang til eit nytt trekk. Det hender òg at innovasjonar døyrt ut utan å ha fått fotfeste i språket (Andersen 1989:13f.).

Eit døme på denne prosessen er overgangen frå tungespiss-r til skarre-r. I dette tilfellet har ein ei opphavssegn om når innovasjonen

oppstod, historia om talefeilen ved det franske hoffet (jf. Sandøy 1988:163).² Opphavssegner er ikkje bestandig til å stole på, så det er kanskje betre å stø seg på observasjonar frå spreinga av skarre-*r* t.d. i Noreg i førre hundreår. Observasjonane viser at skarre-*r*-en spreidde seg slik at ein fekk variasjon mellom generasjonane. I tillegg fekk ein variasjon innafor aldersgruppene, somme kunne få allofonisk veksling mellom *r*-ane, og ein fekk geografisk variasjon, fordi ulike språksamfunn har ulike former for variasjon på vegen til gjennomført endring. Etterkvart er det ikkje lenger variasjon i området, endringa er gjennomført, og eit stort område fekk skarre-*r* (sjå Foldvik 1981). I eit grenseområde mellom rulle-*r* og skarre-*r*, Vegårshei, var det rundt 1900 ingen som skarra, i generasjonen fødd 1950 var det noen få som skarra, og blant informantane fødd 1970 skarra halvparten (Foldvik 1988). På desse 70 åra har ein gått frå ein stabil, homogen situasjon, via spreiring til variasjon. Ennå er ikkje endringa gjennomført, noe data frå mitt materiale viser. På andre punkt i språket, t.d. viss ein ser på retroflektering, er ein sjølvsagt på andre stadier i utviklinga frå innovasjon til gjennomført endring.

Sjølv om ein finn variasjon mellom aldersgrupper i eit samfunn, vil denne variasjonen ikkje automatisk kunne bli brukt til å spå om språkutviklinga vidare, dvs. om kva resultatet av variasjonen vil bli. Variasjon t.d. mellom generasjonar viser ikkje nødvendigvis igjen i varige endringar. Språkbrukarar vil kunne endre på språket sitt når dei går over i nye livsfasar; språket kan bli meir likt språket til foreldregenerasjonen, eller dei kan endre språkbruken i retning av større ulikskap. Ein veit ikkje om ungdomsspråk er noe som høyrer ungdomstida til, eller om ungdommen vil ta med seg dei ungdommelege trekka inn i det vaksne språket sitt. Ein har brukt termen *age grading* om det fenomenet at eit individ endrar språket etterkvart som det blir eldre (sjå t.d. Eckert 1989:151). Ulike undersøkingar har konkludert ulikt, men ein del resultat tyder på at språket til dei som er unge nå, framleis vil vere deira språk når dei blir eldre, og at når dagens unge er gamle, er språkbruken deira den mest konservative språkbruken i samfunnet. Det vil seie at ein kan

---

2 For andre teoriar om opphavet til skarre-*r*: sjå Arne Torp 2000.

bruke undersøkingar i tilsynelatande tid til å få hint om endringar i reell tid. (For ei nærare drøfting: sjå Paunonen 1996.)

Forholdet mellom beskrive, forklare og forstå

Beskrivingar

At ein kan beskrive språkending, er tatt for gitt. For somme er beskriving eit legitimt mål for forskinga. Theodora Bynon skriv t.d.: "Historical linguistics seeks to investigate and describe the way in which languages change or maintain their structure in the course of time" (1977:1)³. I den tradisjonelle dialektologien har beskrivinga stått sterkt. Andre forskarar meiner beskriving er uinteressant og lite målretta; å sjå er i utgangspunktet ikkje interessant viss ikkje ein ser etter noe: "Videnskab skal ikke kun beskrive; videnskab skal også forklare" (Kjørup 1996:160). Det er heller ikkje allmenn semje om kva som er ei beskriving og kva som er ei forklaring. Ein del vitskapsteoretikarar har stilt slike krav til forklaringar at mye av det som har pretendert å forklare, blir devaluert til beskrivingar (jf. Mæhlum 1999 i forordet). Ein slik kritikk har til dømes råka Lesley Milroy og hennar bruk av korrelasjonar: "Er det ikkje berre skildring? Og kvar blir det av forståinga?" (Akselberg 1993:82.)

Jan Terje Faarlund (1987:18) deler det som har vore brukt som forklaringar inn i to:

1. Noe blir ført inn under ei generalisering
2. Noe blir relatert til noe anna og utaforståande

Av desse forkastar han den første typen, fordi han meiner dei er beskrivingar. Han står att med at noe blir relatert til noe utaforståande. Torbjørn Nordgård skriv om Faarlund sitt forklaringsbegrep (1993:33):

---

3 Nå kan 'investigate' gi rom for leit etter motiv eller årsak, og dermed ha eit vidare innhald enn å beskrive (sjå t.d. Webster's Dictionary, s. 749).

Faarlund hevder at generative grammatikker bare er beskrivelser og slett ikke forklaringer. Hans kritikk forutsetter et forklaringsbegrep man kan enes om, men en slik enighet eksisterer ikke [sic]. Jeg mener at han ikke treffer særlig godt fordi hans forklaringsbegrep er altfor strengt.

Brit Mæhlum (1999) går gjennom ein del forklaringar som har blitt gitt på språkendring. Etter å ha sett med kritisk blikk på språkeksterne forklaringar, det vil seie forklaringar som hentar den forklarande faktoren, eksplanans, frå område som anatomi, etnisitet, nasjonal psykologi, klima og geografi og "betydelige sosiale omveltningar", går ho vidare til å argumentere mot språkinterne forklaringar, og kritiserer dei for ikkje å vere forklaringar i det heile (op.cit.:157):

Den kanskje mest fundamentale innsigelsen mot disse forklaringene er at de i realiteten ikke er forklaringer, men i beste fall beskrivelser av visse regelmessigheter – i form av hyppig forekommende utviklinger, dokumentert i et visst antall av verdens språk.

Det er uklart om Mæhlum med dette også avviser samanhengar mellom endringar som forklaringsfaktorar. Eg meiner at når beskrivingane viser relasjonar, blir dei meir enn reine beskrivingar, dei går over til å bli forklaringar. Slike forklaringar viser kva for endringar som er meir sannsynlege enn andre under gitte vilkår, og må kunne kallast språkinterne forklaringar. Dette viser etter mitt syn ein grenseoppgang mellom beskrivingar og forklaringar.

Ei beskriving av overgangen frå rulle-*r* til skarre-*r* kan til dømes vere at ein har ein overgang frå ein apikoalveolar flap til ein dorso-uvular approksimant, eller ein kan beskrive spreiainga i samfunnet ved å seie kva for delar av landet som fekk skarre-*r* til kva tid. Eit anna døme på noe som må karakteriserast som beskriving, kjem frå Sagesund: "Foran R blir *a* til *ä*, en lysere *Æ*-lyd enn den østlandske *æ*. Årsaken til dette er den høye stillingen den bakre del av tungen har ved artikulasjonen av *ä*" (Eide 1947:31).

Forklaringar

Dei vanlegaste forklaringstypane er deduktiv-nomologiske, statistisk-probabilistiske og årsaksforklaringar, tre forklaringstypar som har ein del trekk felles. I tillegg kjem andre forklaringstypar, som vil bli presentert kort.⁴

Deduktiv-nomologiske (D-N) forklaringar tar utgangspunkt i lover, og deduserer ut frå dei. John Stuart Mill og fleire med han meinte at deduktiv-nomologiske forklaringar var det som kjenneteikna dei sanne vitenskapane. Ei D-N forklaring er eit logisk forhold mellom tre ting: ei lovmessigheit, dei konkrete omstenda og det forholdet som skal forklarast (Kjørup 1996:160).

Statistisk-probabilistiske (S-P) forklaringar tar utgangspunkt i statistiske samanhengar, i staden for i allmenne lover som i D-N forklaringar.

Årsaksforklaringar lar noe bli forklart ved at det er ein verknad av utløysande faktorar. D-N forklaringar har tidlegare blitt sett på som ein type årsaksforklaringar.⁵ Eit døme på ei raskt gjengitt årsaksforklaring der ein del ledd er hoppa over, ville vere at grunnen til at språket i Tyssedal blei endra i ei bestemt retning i byrjinga av det førre hundreåret, er at det flytta mange til staden som hadde visse andre dialektar. På eitt nivå kan ein seie at ei årsak (av fleire) til språkendinga er tilflytting og dialektkontakt.

---

4 Inndelinga er ikkje uproblematisk, men diskusjonane rundt grenseoppgangane mellom ulike forklaringstypar vil ikkje bli tatt opp her. Inndelinga er henta frå Lübcke (1996:172f.).

5 Årsaksforklaringar stiller lågare krav enn D-N og S-P forklaringar til at ei hending *a* skal medføre hending *b* viss og bare viss hending *b* følgjer umiddelbart etter hending *a* og dette skjer kvar gong etter ei hending av type *a*. Dette er Humes definisjon av årsaksomgrepet. Seinare vitkapsfilosofi har meint at det at ein kan vise til regel-messige samanhengar eller vaneforestillingar, ikkje er *nok* til å påvise årsakssamheng, men at det kan vere det beste kriteriet ein har. Sjå t.d. Lübcke (1996:600f.).

Disposisjonsforklaringar forklarar hendingar med at noe har eit anlegg for at noe skal skje. Til dømes er det ikkje rart at ein dialekt slår saman noen av dei fremre vokalane. Språket er disponert for slike samanslåingar i og med at det krev meir av både talar og tilhøyrar å oppretthalde etter måten mange distinksjonar på eit lite artikulatortilråde. Slike forklaringar minner om funksjonalistiske forklaringar, som forklarar at noe er gunstig for noen fordi det har ein gunstig effekt, funksjon, følge eller liknande på noe. Ein må gå ut frå at denne 'noen' ikkje er medviten om effekten 'noe' har på han eller ho. Ei funksjonalistisk forklaring på overgangen frå rulle-r til skarre-r kan til dømes vere at ein har ein overgang frå ein apikoalveolar flap til ein dorso-uvular approksimant fordi den dorso-uvulare flapan er lettare å uttale. Når ein bruker internspråkelege argument til å forklare språkending, er det ofte disposisjons- og funksjonalistiske forklaringar ein kjem med.

Motivforklaringar forklarar ei handling ut frå motiva eller intensjonane til den handlande. Denne måten å oppnå kunnskap på liknar det som tradisjonelt har blitt kalt forståing, i det ein tar omsyn til intensjonar og motiv (von Wright 1969:23). Naboopposisjonen mellom lærdøler og årdøler på den eine sida og valdriser og hallingdøler på den andre kan stå som døme på ei foreslått motivforklaring i sosiolingvistikken. Ei forklaring på at indresogningar seier bj[ɔ]rk, kj[ɔ]t og sm[ɔ]r, er at dei – medvite eller umedvite – overdriv eit eksisterande skilje mellom dialektane for å markere avstand (Larsen 1917:43f.).

Det er altså ikkje allmenn semje om kva som er ei forklaring, og kva som dermed ikkje er det. Eit døme på usemje om innhaldet i termane kan ein sjå i kritikken av Noam Chomskys bruk av termen forklaring. Chomsky hevdar enkelt sagt at ein generativ grammatikk i hjernen til kvar språkbrukar kan forklare kvifor vi kan skilje mellom velforma og ikkje-velforma setningar i eit språk. Slik forklarar generativistar ved å lage modellar for korleis den menneskelege språkevna må fungere. Dette strir mot synet til Faarlund (1987) i pkt. 2 over; at generative grammatikkar er beskrivingar, ikkje forklaringar, fordi

forklaringar må relatere opplysingar om forskingsobjektet til eit anna domene.⁶ Viss ein reknar den menneskelege språkevna som ein del av biologien eller psykologien, kan ein likevel seie at generativ lingvistikk hentar eksplanans i eit anna domene.

Lass meiner at D-N forklaringar er dei einaste gyldige forklaringane, men at dei er uoppnåelege i lingvistikken (Lass 1980:xf.). Årsaka er at det ikkje finst lover av relevant slag. Kulturar er ikkje lovstyrte, dei er symbolske konstruksjonar som er norm- og regelstyrte (Lass 1980:3).

Ein tilsynelatande annleis måte å forklare på er å innføre usynleg-hand-forklaringar i lingvistikken.⁷ Etter ein slik tankegang er språkendingar resultatet av at mange enkeltindivid gjør intenderte handlingar. Desse handlingane får ein uintendert konsekvens. Eit døme er at mange menneske går i dei same spora mellom universitetsbiblioteket og kantina. Det gjør at det blir laga ein sti, sjølv om ingen av dei som gjekk denne vegen hadde tenkt å lage noen sti (Keller 1989:123f.). Språket er eit menneskeskapt, historisk produkt, som likevel ikkje er resultat av medvitne handlingar. Det bør, framleis etter denne tankegangen, handsamast som resultat av slike usynleg-hand-prosessar som stadig pågår. Det at enkeltmenneske kvar for seg handlar slik dei gjør, er resultat av rammefaktorar (som andre teoriar har tatt utgangspunkt i for å freiste å forklare). Fokuset i usynleg-hand-forklaringar ligg i den uintenderte konsekvensen av intenderte enkelthandlingar, på mange måtar det andre forskarar ville kalle variasjon og spreining. Til sist blir likevel desse prosessane freista forklart med D-N forklaringar. Innovasjonen forblir uforklart. Som ein illustrasjon av prinsippa kan ein sjå på ei usynleg-hand-forklaring av overgangen frå rulle-*r* til skarre-*r*. I denne overgangen ville noen av dei generelle lovene kunne formulerast slik:

V1. Lyden [r] finst

V2. Lyden [ʁ] er lettare å uttale enn [r]

6 For ein nærare drøfting: sjå Nordgård (1993:33f.).

7 For ei kort innføring: sjå Keller 1989.

V3. Å bruke [ʏ] i staden for [r] hindrar vanlegvis ikkje kommunikasjonen

L1. Av tilgjengelege alternativ vel språkbrukarar naturleg varianten som gir størst samla subjektiv fordel

L2. Viss majoriteten i ein populasjon avvik gjentatt og ofte frå den herskande konvensjonen, og avvik i same retning, vil ein få eit skifte i konvensjon i retning av avviket

E Ein får vanlegvis eit skifte frå [ʏ] til [r]

(Jf. Keller 1994:120.)

McMahon har ein annan måte å halde på forklaringane i lingvistikken. Ho meiner at dersom ein set andre og mindre vitenskapsteoretisk tilfredsstillande krav til forklaring enn Lass sine deduktiv-nomologiske kriterium, er det råd å snakke om forklaringar i lingvistikken. Føresetnaden er at vi omdefinierer forklaring til å bety "relief from puzzlement about some phenomenon" (definisjonen til Greenberg 1979:279) og aksepterer at det beste ein kan oppnå, er statistiske eller probabalistiske delforklaringar. Språkvitenskaplege forklaringar vil måtte spesifisere ei rekke omstende som gyldige eller ikkje gyldige i kvart tilfelle. Det er ikkje sikkert dette er svært ulikt naturvitenskapen, der deduktiv-nomologiske forklaringar kanskje er eit ideal snarare enn røyndommen (McMahon 1994:45f.). Dette blir den innfallsvinkelen eg kjem til å bruke. Forholdet mellom forklaring og forståing blir nærare drøfta i neste kapittel.

Forståing

Det positivistiske synet på kva vitenskapen kan og bør oppnå, har møtt motstand. Påstanden om at den einaste typen gyldige forklaringar er dei som tar utgangspunkt i allmenne lover, er blitt kritisert. Kritikken har mellom anna vore retta mot føresetnaden om at det som skal bli forklart (eksplanandum), og lovene som skal brukast i forklaringa, er logisk uavhengige av kvarandre (von Wright 1969:15). Kritikarane meinte denne føresetnaden gav eit for snevert forklaringsomgrep. I staden vil forskarane inkludere intensjonen til den handlande. Dette blir sett på som noe anna enn å forklare, og termen *forstå* blei brukt.

I tillegg fokuserte ein på at mens ein kan forklare allmenne fenomen, skal ein forstå enkelttilfelle.

For forskarar med ambisjonar om å inkludere intensjonar og motiv blir spørsmålet då korleis ein skal få innsikt i intensjonane og motiva forskingsobjektet har. I byrjinga av førre hundreår var William Dilthey den mest profilerte representanten for forståingsteorien. Han meinte at ein bare kan få tilgang til årsakene til menneskeleg handling gjennom innleving. I den tyske hermeneutiske tradisjonen som stammar frå Dilthey, tyder *Verstehen* 'innfølande forståing', eller kanskje 'innleving' eller 'empati'. Hovudoppgåva til humanvitenskapane er å forstå gjennom innleving (sjå t.d. Kjørup 1996:94). (Som eit ps er det interessant at Dilthey sitt prosjekt var å gje forståinga den same vitskaplege statusen som forklaringa hadde [Ricœur 1992:69]. Etter positivismekritikken i Noreg, og etter Brit Mæhlums og til dels Gunnstein Akselbergs forskingsinnsatsar innafor sosiolingvistikken, kan det til tider virke som om det snarare er sosiolingvistisk forskning utan ambisjonar om å forstå [etter denne tankegangen] som treng forsvar.)

Seinare hermeneutikarar som Hans Georg Gadamer (f. 1900) har vore opptatt av korleis forskaren tar med seg sin bakgrunn i møtet med det han ønsker å forstå, og korleis forskaren og objektet prøver å få forståingshorisontane sine til å smelte saman i det han oppfattar som forståing. Lesarar av Gadamer har kan hende gjort Gadamer meir optimistisk til at ei slik samansmelting er råd, enn det han eigentleg var. Kritikken Gadamer har blitt møtt med, om at trua på ei slik horisontsamansmelting er naiv, har dermed kanskje truffe betre på seinare lesarar av Gadamer enn på Gadamer sjølv.

Søren Kjørup (1996:160) kritiserer skiljet Dilthey skapte mellom forklaring og forståing: "Man kan mene at han hermed også skapte et lidt kunstigt skel mellom 'forklaring' og 'forståelse', for i hvert fald etter min sprogfornemmelse er forståelse netop det man henter ud af forklaringer – men det får så være." Om lag det same skriv Paul Ricœur (1992:74): "I den enkla dialogsituationen är förklara och forstå närbesläktade. När jag inte spontant förstår ber jag om en

förklaring. Förklaringen som jag får gör det möjligt för mig att bättre förstå." Her går både Ricœur og Kjörup i staden inn for ei meir kvardagsspråkleg tolking av ordet forståing, med Ricœur sine ord: "Analysen framstår då som en del av den hermeneutiska (tolkande) båge som leder från den naiva forståelsen till den lärda forståelsen via förklaringen" (1992:76). Denne termbruken reknar eg òg som meir fruktbar. *Forstå* blir dermed knytt til noe som er meir overordna eller abstrakt enn forklaring. Det som i tradisjonen etter Dilthey har blitt kalt forståing, kan reknast som motivforklaringar; forklaringar som hentar eksplanans i motiv og intensjonar. Slike forklaringar, og andre forklaringstypar, kan skape den bogen til forståing som Ricœur ønskjer seg; motivforklaringar kan inngå som delforklaringar saman med andre forklaringar med eksplanans henta i andre domene, og slik kan ein oppnå forståing.

Kvar kan ein søke forståing gjennom forklaringar?

Beskrivingar er teoriinterne. Derfor kan det vere vanskeleg å samanlikne og kople kunnskap som er oppnådd gjennom ulike beskrivingsmodellar. Beskrivingsmodellane er tolkingar og forsøk på å systematisere kunnskap ein har fått gjennom andre forsøk på å forklare og forstå. Slik står beskrivingar, forklaring og forståing i eit gjensidig hermeneutisk forhold til kvarandre, sjølv om ulike teoretiske beskrivingsretningar kan vere gjensidig utelukkande. Dersom freistnader på å forklare inkluderer beskrivingsmodellar som utelukkar kvarandre, kan det vere vanskeleg å bruke desse til å oppnå ei heilskapleg forståing. For å oppnå forståing er det likevel viktig å bruke fleire innfallsvinklar og fleire forklaringsmodellar.

I dette avsnittet vil eg skissere opp dei mest vanlege retningane lingvistar og særleg sosiolingvistar har fokusert på i leitinga etter faktorar til å forklare språkending. Til slutt vil eg presentere i kva for domene eg sjølv har tenkt å søke eksplanans, for gjennom forklariningane å oppnå forståing. Dei ulike teoriane om språkending blir som illustrasjon brukt på variabelen lågning av kort [y] til [ø]. I delar av

Aust-Agder har denne lågninga vore gjennomført, men foreløpige analysar viser at kort [y] er på veg inn igjen i språket i området.

Med ein forenklande og problematisk dikotomi har ein delt opp områda der ein har søkt forklaringsfaktorar på innovasjon og spreiding i to, språkinternt eller språkeksternt. Dikotomien er problematisk m.a. fordi det kan vere vanskeleg – og kanskje heller ikkje nødvendig – å sjå grensa mellom indre og ytre forklaringsfaktorar (sjå t.d. Anttila 1989:180). Blant dei som søker forklarande faktorar utafor språket, er det igjen to hovudretningar: Ein kan søke eksplanans i holdningar og intensjonar, eller i samfunnsmessige strukturar. Ein kan òg sjå at forskarar hentar forklaringar både internspråkleg og i omverda.

Som døme på forskning som søker forklaringane internspråkleg, kan ein sjå på utviklinga innafor delar av fonologisk teori dei siste 40 åra. Generativ fonologi av SPE-typen (The Sound Pattern of English, Chomsky & Halle 1968) var i stand til å beskrive alle slags lydovergangar gjennom å sette dei opp på ein standardformel. I prinsippet kunne ein stille opp alle slags lydendringar på formelen

$$A \rightarrow B / C\_D$$

(sjå t.d. Kaye 1989:99). Fordi alle slags lydendringar kunne beskrivast på denne måten, kunne ein heller ikkje sette grenser for kva for lydendringar som kunne gå føre seg. Heller ikkje viste reglane noen samanheng mellom segmenta som blei endra. Modellen var vid, og forklaringskrafta tilsvarende lita. Med autosegmental fonologi fekk ein ein modell som var meir restriktiv med omsyn til kva for endringar som kunne formaliserast. Fonologien fekk auka forklaringskraft fordi han viste ein samanheng mellom segmentet som påverkar og det eller dei som blir påverka. Fonologien kan sannsynleggjøre kvifor ei lydendring skjer i visse omgjevnader og ikkje i andre. Internspråklege forklaringar kan òg sannsynleggjøre kvifor innovasjonar blir spreidd. Med dømet frå mi eiga undersøking ser ein korleis slike forklaringar fungerer: I delar av undersøkings-

området har ein ikkje hatt kort [y]. I posisjonar der ein kunne ha venta kort [y], finn ein i staden [ø] som t.d. i 'nytt', [nøt]. Ein autosegmental analyse av lågning ville ta utgangspunkt i at høge vokalar er einsegn assosiert med den monovalente faktoren HØG. Låge vokalar er assosiert med den monovalente faktoren LÅG, og mellomhøge vokalar er markert ved fråvær av faktorane HØG og LÅG. Vokalen [y] er assosiert med den monovalente faktoren HØG. Lågninga er då ei deassosiering av faktoren HØG, slik at vokalen ikkje lenger er markert for opningsgrad. Nå viser det seg at delar av undersøkingsområdet er midt i ei spreing omvendt av [y] for [ø]. Her har autosegmental fonologi eit problem med forklaringa, fordi språket er markert for eksistens av verdi, ikkje for verdi. Dialekten har vore negativt markert for eksistens av faktoren HØG, og kan då ikkje få faktoren HØG. Det restriktive med den autosegmentale fonologien, det som gir den forklaringskraft, skapar òg vanskar; restriksjonane gjør at denne fonologiske retninga ikkje kan forklare alle endringar som går føre seg. Dersom ein vil forklare denne nye overgangen, må ein ty til andre forklaringar, kanskje strukturalistiske, for å forklare korleis innovasjonen kunne finne stad, eller ekstern-språklege, for ei forklaring på korleis spreinga kunne gå føre seg.

Optimalitetsteori er ein annan teori som bygger på eit generativt rammeverk. I staden for reglar og avleiingar ser optimalitetsteoretikarar på universelle føringar (constraints) som gjør at overflatestrukturen blir optimalt velforma. Denne teorien har ennå ikkje funne ein tilfredstillande måte å handsame endring på, og kan dermed i første rekke sjå på synkrone utsnitt av språket. Sett frå ein optimalitetsteoretisk ståstad kan ein beskrive den eldre overgangen [y] > [ø] med at dialekten fekk eit velformvilkår som forbaud høge, korte, trykksterke vokalar. Det er lite kontroversielt å kalle dette for ei beskriving. Dersom ein kan påvise at slike velformvilkår opptrer regelmessig eller strukturert, altså dersom ein kan påvise eit sett med universelle føringar for korleis overflatestrukturar kan sjå ut, har ein ein mye meir restriktiv modell. Ei slik påvising av eit mønster eller

ein relasjon mellom uavhengig påviste einingar i språkstrukturen, vil nærme seg ei probabalistisk eller ei funksjonalistisk forklaring.

Ved å bruke fonologisk teori vil eg finne ut noe om føresetnadene for at innovasjonar kan finne stad. Fonologien vil kunne gje årsaksforklaringar på kvifor innovasjonar kunne oppstå, men vel og merke ikkje på kvifor dei faktisk oppsto. Uansett om ein vel å kalle dette beskrivingar eller aksepterer at ein kan oppnå forklaring i form av "relief from puzzlement about some phenomenon" (Greenberg 1979:279) gjennom slik teoretisering, vil dette gje verdifull kunnskap om forskingsobjektet.

I mange teoretiske retningar vil ein finne eksplanans, den forklarande faktoren, utafor språket sjølv. Jan Terje Faarlund meiner som sagt at for at ein teori skal ha forklaringsverdi, må han relatere fakta om sitt objekt til eit anna domene. Han finn to domene som ein kan ta utgangspunkt i for å forklare språkbruk: "Mentale strukturar i vår hjerne og allmenne vilkår for menneskeleg kommunikasjon", altså "det mentale og det sosiale domene" (1987:25). Nå kan ein som nemnt diskutere om ein ved å forklare med utgangspunkt i universell grammatikk går ut av språket sjølv og over i eit anna domene, det som var Faarlund sin føresetnad for at forklaringa er gyldig. Ei UG-forklaring på overgangen [y] > [ø] vil bygge på at det er få språk i verda som har så mange fremre, tronge vokalar som norsk, og at mange norske dialektar unngår vokaloppoppinga i denne delen av vokalfirkanten for å få ei mest mogleg rasjonell utnyttig av distansane i munnhola.

Weinreich, Labov & Herzog meiner som Faarlund at ein må gå ut av lingvistikken; dei trekkjer fram at sosiologiske faktorar har vist seg å kunne forklare veksling som autonome forskarar måtte avskrive som tilfeldig (1968:177). At fleire kvinner enn menn har den nyare overgangen [ø] > [y], kan bli forklart med at [y] har høgare status. Tradisjonelle stereotypiar hevdar at kvinner er meir vare for prestisjeformer og betre til å tilpasse seg språkleg, og at dei dermed endrar språket sitt i større grad enn menn.

Ein teori om spreing, variasjon og endring er at endringar skjer gjennom kontakt med andre språkbrukarar med andre variasjonsrepertoar. Tanken er at dersom ein ofte nok bruker eit trekk frå eit anna språk i samspel med brukarar av det andre språket, vil ein til slutt bruke trekket i situasjonar der det ikkje er språkbrukarar frå det andre språket til stades. Då er tilpassingsprosessen fullenda (Trudgill 1986:40). Innovasjonane blir slik sett henta frå kontakt-språket, og oppstår ikkje i undersøkingsspråket. Språkkontakt kan dermed heller ikkje forklare innovasjon anna enn som lån, sjølv om ein med ein mindre streng definisjon av innovasjon kan hevde at eit lån inn i eit språk er ein innovasjon i dette språket. Ei språkkontakt-forklaring på den moderne utviklinga [ø] > [y] ville ta utgangspunkt i at dialektane i området har hatt kontakt med andre dialektar eller språk som har ei anna fordeling av dei korte, tronge, fremre vokalane.

Ein teori om korleis innovasjonar oppstår, er teorien om ufullstendig innlæring, som tar utgangspunkt i at ein yngre generasjon som skal lære språket til ein eldre, ikkje vil lære målspråket fullstendig likt med slik den eldre generasjonen brukte det. I desse generasjons-overgangane kan det oppstå innovasjonar som blir spreidd og som kan gje opphav til variasjon og etterkvart endring. Ei slik forklaring kan brukast på den gamle overgangen [y] > [ø] og på den nye, ikkje gjennomførte [ø] > [y].

Teoriane om ei usynleg hand, eit uintendert resultat av dei intenderte handlingane til enkeltmenneske, freistar å gje svar på korleis innovasjonar blir spreidd og variasjon og endring oppstår. Usynleg-hand-forklaringar legg ein del av dei tradisjonelle forklaringsfaktorane i "ecological conditions", i føresetnaden for handling på eit mikroplan (Keller 1989:123). Ei usynleg-hand-forklaring ville vise korleis enkeltindivid tar opp eit nytt trekk, det vere seg [ø] eller [y]. Individua kan ta opp det nye trekket fordi det ikkje er til hinder for kommunikasjonen og har andre positive sider.

Resultatet av ei rekke slike enkelthandlingar vil bli spreiring, variasjon og endring av trekket.

Viss ein vil bruke holdningar, intensjonar og motiv i forklaringa, kan ei motivforklaring på kvifor språkbrukarar i eit område går over frå å seie /et nøt bær/ til å seie /et nyt bær/ t.d. kunne innehalde argument som at språkbrukarane vil unngå [ø] for [y] for å virke urbane og attråverdige i motsetnad til gamaldagse og bondske, at dei har eit ønske om å signalisere nærleik med ei gruppe språkbrukarar som ikkje har trekket, eller avstand til ei gruppe som har det. Eit interessant spørsmål i samband med forklaringar som tar utgangspunkt i holdningar, er kvar holdningane kjem frå. Holdningane blir skapt i det individet møter samfunnet. Ved å undersøke samfunnet vil ein kunne finne ut ein del om kvifor individa har dei holdningane dei har. Ein føresetnad i denne tankegangen er at handlingane til språkbrukarane er eit uttrykk for holdningane deira. I kva grad det stemmer, vil eg vere avhengig av andre undersøkingar for å finne ut.

Oppsummering

To sett med omgrep har vore viktige i denne samanhengen. Gjennomgangen av termene *innovasjon*, *spreiing*, *variasjon* og *endring* var meint å klargjøre kvar i ein ustabil språksituasjon eg meiner sosiolingvistar kan få kunnskap. Fordi innovasjonsaugneblinken er uråd å oppdage, bør fokus for analysen ligge på to stader: på føresetnader for innovasjon, då ved internspråklege forklaringsmodellar, og på spreiiingsprosessen, på situasjonar der det er variasjon, som ein kan freiste å forklare ved ymse ytre faktorar.

Beskrivingar strukturerer kunnskap ut frå ein teori, mens forklaringar fører ein over frå naiv forståing til vitskapleg forståing. Forklaringar kan ha mange innfallsvinklar, som alle gir sin del av bakgrunnen for å kunne forstå eit fenomen. Fordi ingen undersøkingar kan rekke over alle vinklar, må ein velje ut dei innfallsvinklane som ser ut til å vere mest relevante i kvart prosjekt. I mitt tilfelle ser det ut til at

forklaringar med eksplanans henta a) utafor språket og b) i den menneskelege språkevna er best eigna til å forklare spreiiing og variasjon. Forklaringar med utgangspunkt i t.d. den menneskelege språkevna eller i fysiologiske faktorar i taleorgana kan forklare korleis innovasjon *kunne* finne stad, men ikkje kvifor den faktisk gjorde det. Ein kombinasjon av internspråklege og språkeksterne forklaringsfaktorar vil dermed gje innsikt både i føresetnadene for at innovasjonen kunne finne stad, og for spreiiing. Ulike forklaringar vil då inngå i ei forståing av omgrepet språkendring.

Litteratur

- Akselberg, Gunnstein 1993: Paradigmeutvikling i sosiolingvistikken. Om utviklinga mot ein post-labovsk sosiolingvistikk. I: Gilje, Nils og Oddvar Storebø (red.): *Vitenskap og lingvistikk: 11 vitenskapsteoretiske innlegg til dr. art.-graden*. Ariadne, Bergen.
- Andersen, Henning 1989: Understanding linguistic innovations. I: Breivik, Leiv Egil og Ernst Håkon Jahr (red.): *Language Change. Contributions to the Study of Its Causes*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. S. 5–28.
- Anttila, Raimo 1989: *Historical and Comparative Linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia.
- Bynon, Theodora 1977: *Historical Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Chomsky, Noam & Morris Halle 1968: *The Sound Pattern of English*. Harper & Row, New York.
- Dyvik, Helge J. J. 1999: Er diakron syntaks mulig? <http://www.hf.uib.no/LiLi/SLF/Dyvik/DyvikMons99.htm>
- Eckert, Penelope 1989: *Jocks and burnouts: social categories and identity in the high school*. Teachers College Press, New York.
- Eide, Helge 1950: Lydsystemet i Sagesundsdiakten. Uprenta hovudoppgåve, Universitetet i Oslo.
- Foldvik, Arne Kjell 1981: Realisasjonen av r i norsk. I: Jahr, Ernst Håkon og Ove Lorentz: *Studier i norsk språkvitenskap. Fonologi*. Novus forlag, Oslo. S. 319–327.
- Foldvik, Arne Kjell 1988: Spredning av skarring i Norge i løpet av om lag 70 år. I: *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 1/2 1988 s. 55–61.
- Faarlund, Jan Terje 1987: Om beskriving og forklaring i lingvistisk teori. I: *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 1/1987 s. 13–28.
- Greenberg, Joseph H. 1979: Rethinking linguistics diachronically. I: *Language* 55:275–90.
- Jensen, Kjetil og Agnete Nesse 2000: Språkhistoriske forklaringsmodeller sett i lys av teoriene rundt nåtidige endringsprosesser. I: *Nordlyd Tromsø University Working Papers on Language & Linguistics* no. 28-2000 s. 153–163.
- Kaye, Jonathan 1989: *Phonology: A Cognitive View*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale, New Jersey.
- Keller, Rudi 1989: Invisible-hand Theory and language evolution. I: *Lingua* vol. 77 s. 113–127.
- Keller, Rudi 1994: *On Language Change. The invisible hand in language*. Routledge, London-New York.

- Kjørup, Søren 1996: *Menneskevidenskaberne, Problemer og traditioner i humanioras videnskabsteori*. Roskilde universitetsforlag, Frederiksberg.
- Larsen, Amund B. 1917: Naboopposition – knot. I: *Maal og minne* s. 34–46.
- Lass, Roger 1980: *On explaining language change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lübcke, Poul (red.) 1996: *Filosofileksikon*. Zafari Forlag, Oslo.
- McMahon, April M. S. 1994: *Understanding language change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Milroy, James 1992: *Linguistic Variation and Change. On the Historical Sociolinguistics of English*. Blackwell, Oxford.
- Mæhlum, Brit 1999: *Mellom Skylla og Kharybdis. Forklaringsbegrepet i historisk språkvitenskap*. Novus Forlag, Oslo.
- Nordgård, Torbjørn 1993: Generativ lingvistik, parsingteori og mentale prosesser. I: Gilje, Nils og Oddvar Storebø: *Vitenskapsteori og lingvistik. 11 Vitenskapsteoretiske innlegg til dr. art-graden*. Ariadne, Bergen. S. 30–54.
- Paunonen, Heikki 1996: Language change in apparent time and in real time. Possessive constructions in Helsinki colloquial Finnish. I: Thelander, Mats (hovudred.): *Samspel och variation. Språkliga studier tillägnade Bengt Nordberg på 60-årsdagen*. Institutionen för nordiska språk, Uppsala Universitet, Uppsala. S. 375–386.
- Ricoeur, Paul (1977) 1992: Förklara och förstå. Text-handling-historia. I: Paul Ricoeur: *Från text till handling. En antologi om hermeneutik redigerad av Peter Kemp och Bengt Kristensson*. Brutus Östlings bokförlag symposion, Stockholm/Stehag.
- Sandøy, Helge 1988: Dialektane våre. I: Johnsen, Egil Børre: *Vårt eget språk* 2. Aschehoug, Oslo. S. 60–173.
- Torp, Arne 2000: Skarre-r – ingen talefeil likevel? Teorier om opphavet til skarring – og hvor langt skarringa vil gå. I: *Målbryting* 4:63–88.
- Trudgill, Peter 1986: *Languages in Contact*. Basil Blackwell, Oxford.
- von Wright, Georg Henrik 1969: Om förklaringar i historievitenskapen. I: *Studier i historisk metode*. Universitetsforlaget, Oslo. S. 7–24
- Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*. 1994. Random House, New York, Toronto, London, Sydney, Auckland.
- Weinreich, Uriel, William Labov & Marvin I. Herzog 1968: Empirical Foundations for a theory of language change. I: Lehmann, Winfred P. & Yakov Malkiel (eds.): *Directions for Historical Linguistics*. University of Texas Press, Austin. S. 95–195.